

Володимир Половець

●
ПОЛОВЦІ І РЕЛІГІЯ

У статті розглянуті шляхи поширення релігії серед кочових половецьких орда та її вплив на формування класового суспільства у Половецькому степу.

Ключові слова: орда, половці, тотем, релігія.

У вітчизняній історіографії половцям взагалі не приділяли належної уваги, а що стосується їхньої релігії, то опубліковані лише окремі статті українських і зарубіжних авторів [1]. Половці, як і їх роль в історії Київської Русі, не стали, на жаль, об'єктом глибокого спеціального дослідження. Навпаки, у численних розвідках та монографіях їм відведена неприваблива роль руйнівної сили кордонів Давньоруської держави. Більше того, в уяві українців вони постають як татаро-монголи і щодо зовнішності, і щодо релігії. Літописці називають їх „поганими”, „безбожними”, „нехристями”, „чорновірцями”. Ким же були насправді половці, які прожили поряд з Київською Руссю близько двох століть і якою була їхня релігія? На це запитання немає однозначної відповіді.

Разом з тим кожен з авторів, хто вивчав цю проблему, вносив свою гіпотезу, що, зрештою, і дозволяє наблизитися до істини. Так, у своїй монографії „Пошуки вигаданого царства” Л.Гумильов стверджує, що для половців було характерне християнство, представлене в його степовому варіанті – несторіанстві, до того ж сильно забарвленому маніхейством, котре взагалі відіграло важливу роль в історії і культурі азійських народів [2].

Як відомо, на відміну від ортодоксального християнства, західного і східного, послідовники вчення Несторія, засудженого Єфеським собором у 431 році, надавали мало значення обрядовій стороні релігії. Обов'язковими залишалися лише обряди хрещення та причастя. Саме тому в ритуалах і символіці несторіан важливу роль відігравав священний посуд – чаша („чаша Грааля”), зображення якої можна бачити на скелях Азії, від Каспія до Тихого океану. Несторіани не були іконоборцями, однак ікон не шанували, а тим більше хреста, що служив знаряддям тортур і страти перших християн. Тому відпадала необхідність у наявності спеціальних храмів та урочистої обрядності служб. Заперечуючи церковну ієрархію як інститут церкви, вони обмежилися лише священиками, завданням яких була проповідь, настанови у вченні і виконанні двох головних обрядів – хрещення і причастя [3].

Отже, несторіанство найбільше підходило для кочівників і не заважало їхньому традиційному побуту. Саме вчення передавалося у вигляді згортка і книги, що передбачало розповсюдження грамотності серед послідовників Несторія. В основі цього вчення лежить теза про те, що Ісус був не богом, як вчила християнська церква, а людиною, посудиною, наповненою божественною волею і благодаттю. Водночас несторіанство відкривало шлях містичному вченню про Всесвіт і Людину, а також до першооснов християнства і діяльності перших християнських общин.

„Така релігія, проста і зрозуміла, знаходила постійний відгук у душах кочівників. Тому нема потреби пояснювати, чому пошуки доказів християнства половців, які не шанували навіть хреста, в цілому приречені на невдачу”, – вважає А.Нікітін [4].

© Половець Володимир Михайлович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри українознавства і політології ЧНПУ імені Т.Г.Шевченка.

Доказом поширення християнства серед половців ряд вчених вважає скульптури кам'яних баб, в руках яких знаходилася посудина, що нагадує про євхаристію („чашу Граалю”), та книга або згорток – про несторіанське вчення. З точки зору монахів-літописців, то була ересь, за яку несторіан проголосили ворогами Бога і церкви”. Інакше і не могло бути, адже відмовляючи Ісусу в божественному походженні і вважаючи Марію не Богородицею, а всього тільки „людинородицею”, послідовники цього вчення зводили „хулу” на Бога. Таке вчення було значно більшим гріхом в очах християн, ніж те, що половці сповідували язичництво [5].

У другій половині 80-х років XX ст. відзначалося 800-річчя написання „Слова о полку Ігоревім”, з нагоди якого було опубліковано чимало нових досліджень. В окремих із них була зроблена спроба довести широке розповсюдження серед половців тотемізму. Як відомо, тотемами у первісних релігіях вважали тварину, птаха або рослину – охоронця і родоначальника племені, які були культовими об'єктами. Тому тотемізм – одна із первісних форм релігійних вірувань, згідно з якою існував надприродний зв'язок між родовими групами і тотемами. Символічно ототожнювалися дії людей з нелюдськими об'єктами. У половців то були вовки та інші звірі і птахи. Половецькі хани в часи небезпеки зверталися за допомогою до своїх заступників. Про це пише й автор „Слова”, коли розповідає про повернення Ігоря Святославовича з полону. На його шляху постійно зустрічалися вовки, лисиці та інші звірі і птахи, які були уособленням половецьких родів [6]. Про тотеми у половців повідомляється і в монографії С.О.Плетньової „Половці”, коли мова йде про прямиий зв'язок хана Боняка з вовками – покровителями, давніми тотемами його роду [7].

Значний вплив на половців мало християнство. У східноєвропейських степах сусідами половців (куманів) стали християни східного обряду. Шляхи проникнення їх віри у середовище кочівників були різними: торгівля, набіги, охрещення хана, що тягнуло охрещення й інших членів роду, як засіб звернення за захистом до покровителя, охрещення з метою зцілення, одужання тощо. Важливу роль у християнізації половців відігравала торгівля. Купці стали бажаними і корисними людьми в Половецькому степу. Прихильне ставлення до купців було зумовлене не тільки соціально-економічними причинами, але й корисною та цікавою інформацією, нестачу якої гостро відчували кочівники. Звичайно, купці були носіями популярної, але спрощеної релігії, яку сповідували особисто. Така релігія легко сприймалася кочівниками, бо вона не нав'язувалася і не відлякувала, а лише знайомила їх з основними постулатами християнства. Більше того, купці пропонували необхідні товари як знак міської цивілізації, такої далекої і недосяжної для кочівників. Шляхи поширення релігії купцями серед половців залежали від форм кочового життя. Спочатку то було табірне кочування, до якого пристосувався торговий люд, знаючи місце розташування кожної орди та запити її мешканців. Необхідність у більш раціональному освоєнні степу призвела до строгого розподілу кочівок на літні й зимові. То вже була друга стадія кочування, пов'язана з обмеженням у своєму русі чіткими кордонами та значно більшою стабільністю кочових угруповань. Стабілізація відносно місцевості зробила половців доступнішими для купців, що сприяло їх тіснішому спілкуванню та взаєморозумінню. З Києва купецькі каравани йшли через степи до перекопських соляних озер, кримських міст та Константинополя. Від купців на цьому шляху половці отримували не тільки товари, але й мито за безпечне пересування степами та вивезення солі.

Щодо християнства західного обряду, то поширення його серед половців здійснювалося купцями-католиками. Про це ми дізнаємося зі звіту посла папи римського Джовані П'єрано Карпіні про дипломатичну місію до монгольського імператора Гуюкхана. Купці-католики, зазначає він, переважно італійці, їздили до Києва через Половецький степ у своїх повсякденних справах, пов'язаних із закупівлею хутра, шкіри, риби, а також іншої продукції скотарства і землеробства. Під час далекої подорожі П'єрано Карпіні зустрічав купців-католиків, серед яких були: Михайло Генуезький, Варфоломій, Мануїл Венецький, Яків Реверій з Акри, Ніколо Пізанський, Марк Генріх, Іона Вазій, Петро Пасхамі та інші. Походили вони переважно з італійських

міст Генуї, Венеції, Пізи, Леванту і займалися торгівлею в основному в басейнах Чорного та Азовського морів [8].

Постійні контакти половців з одними й тими ж купцями вели до встановлення довірливих відносин (продаж товарів під усну гарантію, позика грошей чи речей під заставу, об'єднання капіталу для спільної закупівлі товару на паях тощо), які згодом могли перерости у приятельські і навіть родинні [9].

За прикладом половецьких аристократів, які скріплювали свої союзницькі відносини з руськими князями, половці видавали своїх дочок заміж за купців. Як правило, купці були із міщан і проживали в містах. Тому кожен половець, який поріднився з купцем-городянином, прибувши до міста, міг зупинитися у своєї рідні і, більше того, мати завжди гарантію безпеки, теплого притулку і всілякої допомоги. Так поступово половці встановлювали партнерські зв'язки з міськими християнськими купцями, приймали їхню релігію та втягувалися в ринкові, товарно-грошові відносини.

Наступною формою поширення християнства східного обряду серед половців були набіги. Застосування порівняльного методу з використанням даних про релігійну взаємодію кочівників з міською цивілізацією дає можливість не тільки простежити процес поступового витіснення та асиміляції печенігів та тюрків у другій половині XI ст., але й показати, як вторгнення половців на землі руських князівств чергувалися з походами князів на степові кочів'я. Полонені, як правило, роками проживали в іншомовному середовищі, пристосовуючись до нього, сповідуючи свою релігію, дотримуючись звичаїв та обрядів християнської віри. Найефективнішою в цьому плані була діяльність полонених священиків та ченців, які проповідували православ'я серед свого оточення. У „Києво-Печерському патерику” розповідається про життя Никона-чорноризця, його перебування в полоні у половців, повернення до монастиря разом з половцями, що охрестилися і потім проживали тут на становищі послушників і працювали на монастир, а пройшовши випробувальний термін, прийняли чернецький постриг [10].

Немало половців потрапляло в полон, і тоді прийняття ними з часом християнства ставало звичною справою. У полон вони попадали як до руських князів, так і у сусідні країни, де сповідувалось християнство західного обряду. З полонем, як відомо, завжди пов'язана відсутність свободи, неволя, в яку потрапляла людина, захоплена внаслідок воєнних дій. Полон сприяв впливу оточення на окрему особу, робив її податливою до християнства. Безумовно, роки перебування в неволі міняли релігійні погляди та культову практику, хоч і не могли змінити її докорінно. Повернувшись з полону, колишні бранці знову поводити себе як язичники, шанували своїх споконвічних богів, котрі уособлювали степову природу, скотарське господарство та кочовий спосіб життя. У половців існував звичай за великим полонем ходити з викупом, який, як правило, відбувався при взаємному обміні полоненими. Так, в „Слові” йдеться про те, що Ігор Святославович потрапив у полон до Гзака, коли той послав гінця до Києва з пропозицією обмінятися полоненими, бо у 1168 р. Олег Святославович, старший брат Ігоря, захопив вежі Гзака, полонив його дружину і дітей. Тому Гзак відмовився від пропозиції Кончака відпустити полонених, звільнивши лише Ігоря з молодим княжичем Володимиром [11]. Але такі акції відбувалися лише при наявності великого полону з обох сторін.

Нерідко прийняття нової віри ставало для половців справою колективною. У „Києво-Печерському патерику” розповідається про те, що під час перебування Никона-чорноризця у полоні, він зіслав тяжкохворого вожда, що мало великий вплив на прийняття християнства його оточенням. Таке зіцлення наочно доводило язичникам могутність християнського Бога і переконувало в необхідності прийняття нової віри. Половці вважали, що вшанування християнських святих гарантувало їм нових покровителів [12]. Про зіцлення половців християнством пише й О.Осіпян, згадуючи, що у Візантії великою популярністю серед хворих користувалася церква Св. Косьми та Деміана в Константинополі. Зцілені половці приймали хрещення, бо це було умовою одужання. Такий ритуал справляв на язичників не тільки магiчне

враження, але й нерідко спонукав їх залишатися на кілька років, а то й на все життя при церкві чи монастирі [13].

До колективного прийняття християнства спонукало охрещення вождів. Так, при перебуванні половців у Грузинському царстві (1118 – 1125) ініціатором хрещення став хан Атрак, видавши свою дочку заміж за царя Давида II. „Як сам цей шлюб, так і охрещення половців, перш за все, були здійснені з тактичною метою – наблизити половців до християнського населення Грузинського царства, в якому половці шукали притулку і яке потребувало військової допомоги половців для боротьби з турками-сельджуками” [14]. Охрещення половців сприяло позитивному сприйняттю їх грузинським і вірменським населенням, на землях якого вони кочували, і що неминуче тягло за собою конфліктні ситуації, характерні для відносин між кочовими племенами та осілим місцевим населенням.

Процеси християнізації половців продовжувалися і після повернення орди Атрака у придонецькі та приазовські степи. Свідчать про це християнські імена половецьких вождів, які згадуються у давньоруських літописах: Василь, Данило, Юрій, Роман, Георгій та ін. [15]. Отже, половці хрестили своїх дітей і тоді, коли вже не було гострої потреби шукати притулку у сусідніх народів, а християнство ставало внутрішнім покликанням певного половецького середовища.

Поширення православного християнства серед половців відбувалося через одруження руських князів із дочками половецьких ханів. Першим здійснив цей крок великий київський князь Святополк Ізяславич, коли 1094 р. взяв за дружину дочку Тугоркана. Згодом цей приклад наслідували інші південно-руські князі. В цілому ж, за підрахунками П.П.Толочка, у літопису згадується десять випадків одруження руських князів із половецями, хоча, на його думку, їх було значно більше [16].

Християнство поширювалося серед половців і як засіб звернення за захистом до покровителя. У давньоруських літописах половці, як відомо, уперше згадуються 1054 р., коли вони зайняли південно-руські степи, поступово витісняючи печенігів та турків. Опинившись на кордоні з Чернігівським, Переяславським, Київським та Галицьким князівствами, половці не тільки приходили на допомогу князям у міжусобній боротьбі, але й неодноразово зверталися до них за допомогою при сутичках за переділ пасовищ з іншими ордами та в часи іншої небезпеки. В „Житиї черноризца Никона” і в „Сказанні о пленном половецянине” повідомляється, що в окремі періоди половці переходили в християнство цілими родами. Найчастіше це відбувалося тоді, коли потрібна була допомога сусідніх християнських держав. У 1224 р. половці, рятуючись від монголо-татарської навали, на чолі з ханом Басти прийняли хрещення. Відомо також, що половецький хан Котян близько 1238 року обіцяв угорському королю Белі IV прийняти християнство разом зі своєю ордою. То була своєрідна плата за можливість сховатися від монголо-татар в угорській землі [17].

Такі випадки були не поодинокими. У 1118 році відкочував, як уже зазначалося, на Північний Кавказ хан Атрак зі своєю ордою, зазнавши поразки від Володимира Мономаха [18]. Після смерті Мономаха орда повернулася в Половецький степ, але хрещення половців продовжувалося, бо з ними пішли і християнські проповідники. Більше того, „половецькі князі хрестили своїх дітей і після 1125 року, коли вже не мали гострої потреби шукати притулку у сусідніх християнських володарів. З цього можна зробити висновок, що християнство вже пустило певне коріння у половецькому середовищі, і половці продовжували відчувати культурний вплив християнського оточення” [19].

Половці як кочівники, що перебували на першій табірній стадії кочування, при відсутності постійних веж і украй невизначеній території кочування, не прагнули до захоплення чужих земель і в основі своїй були язичниками. Вони шанували своїх споконвічних богів, які уособлювали степову природу, скотарське господарство та кочовий спосіб життя. Як зазначає С.Плетньова, половці-язичники поклонялися річці Іртиш і говорили, що „ріка – бог людини”, а в більш пізніх джерелах збереглися свідчення про поклоніння вогню і навіть про звичай палити своїх мертвих, про поклоніння сонцю і зіркам. Кумани (кипчаки) займалися астрологією, ко-

ристувалися показанням зірок і поклонялися їм. Арабські джерела свідчать про чаклування, зокрема про каміння, яким вони викликали дощ. Віра в таємничу силу каменю була широко розповсюджена серед тюркомовних народів [20].

Поклонялися вони і скелям із зображенням людської ступні та кінського копита. Ал-Ідрісі писав про віру в різних духів, а також про прийняття манихейства і мусульманства. На думку С.Плетньової, дві останні релігії почали проникати в X ст. і поширилися серед половців значно пізніше, причому тільки в центральних областях – Приіртішші і Прибалхашші [21]. Половці, кочуючи на західних окраїнах Кимакського каганату в X ст., навряд чи схильні були приймати та досягнути чужі їм релігійні системи. Їм необхідні були рішучі дії та ідеологія, яка давала б обґрунтування цим діям. „Ворожіння шаманів по зірках, шаманські камлання над священним камінням і спаленими баранячими лопатками, святилища предків, оточення сотнями вбитих ворогів, – писала С.Плетньова, – пророкували кипчакам боротьбу, кликали в далекі походи” [22].

Персидські та таджицькі автори, досліджуючи становище в кипчацькому середовищі, зазначали, що підстав для цього було достатньо. По-перше, для випасу стад, які збільшувалися з кожним роком, потрібні були нові пасовища. По-друге, тривалий мирний період, забезпечений сильною центральною владою кимакського кагана, закінчився. Стрімкий розвиток економіки привів до появи відцентрового руху в каганаті і міжусобиць. Багата аристократія захопила кочові маршрути і пасовища. Центральна влада уже не справлялася з наведенням порядку в каганаті. Кипчаки з того часу, а це було на рубежі X – XI ст., стали самостійними і вирушили на захід. Приаральські степи стали кипчацькими. Про початок такого руху писав арабський дослідник Ал-Марвазі. У його творах привертають увагу свідчення про два етноси: кан-кимаки та шари-кипчаки, або половці. „Таким чином, – зазначає С.Плетньова, – у цьому тотальному перекочуванні брали найдіяльнішу участь перш за все самі кипчаки, яких в ряді джерел називали „жовтими”. Звідки з’явилася ця назва? Багато дослідників вважають, що половці були білявими і блакитноокими, деякі навіть пов’язують їх походження з „дінлінами”, які мешкали в степах Північного Сибіру в кінці першого тисячоліття до н. е. – початку першого тисячоліття н.е. і були, за свідченням китайських хроністів, блондинами” [23].

Саме в цей період, при перебуванні половців на першій, табірній стадії кочування, язичництво було для них основною релігією. При відсутності постійних веж і невизначеній території кочування вони не мали безпосереднього спілкування з сусідніми народами і їх вірою. Інша справа, коли половці перейшли від табірному способу кочування до утворення постійних зимівників і стійбищ-веж. Відбулися серйозні соціальні зміни в кочівницькому суспільстві, що привели до встановлення у половців ранньофеодальних відносин. Знатні половці, які очолювали вежі, поступово присвоїли собі право розпоряджатися маршрутами і строками перекочування населення. Визначення порядку, напрямку кочування, розміщення на нових стійбищах стало в кочівницькому суспільстві проявом феодальної власності на землю. У цей період починають складатися стабільні половецькі союзи, які формувалися вже не на родоплемінній основі, а на основі зародження нових суспільних відносин. То були феодальні відносини, які зосереджували в руках знаті чималі кошти, зокрема, у вигляді золотих і срібних монет. На це опосередковано вказує історія із захопленням у полон половецького князя Белдюзя (1103 р.), який запропонував за себе викуп: „и приведоша Белдюзя к Святополку, и нача Белдюзь даяти на собе злато, и серебро, и коне, и скоть” [24]. Розвиток серед половців товарно-грошових відносин сприяв активним контактам з містом. Кочівники часто, а інколи і подовгу перебували там, потребуючи певної адаптації до міської цивілізації, де релігія була невіддільною від повсякденного життя. Як правило, така адаптація пов’язувалася з християнізацією. „Приїжджаючи до міста переважно у практичних справах, хрещений половець поводив себе як християнин, оскільки для нього міське життя і християнство були нероздільними поняттями” [25].

Первісно віра половців корінилася в основах народного життя, їх уявлення та

ритуально-побутові форми задовго до християнства, яке пришеплювалося народу іззовні, набули силу міцних традицій. Зовнішній вплив інших релігій відбувався в залежності від того, де половецькі орди просувалися в степ на місця своїх майбутніх кочовок XI – першої половини XIII ст. і хто був їхніми сусідами. Так, на півночі східноєвропейських степів то були християни, на сході – залишки хозар-іудеїв (у містах Саксині та Тмутаракані), на північному сході – переважно язичники чуваші та мордва. „Більше того, православні християни, а саме алани (аси, яси) мешкали на території, підконтрольній половцями – в басейні Сіверського Донця, – і склали значну частину населення таких міст, як Шаруконь, Сугрів, Балін та Севінч. Тому, на наш погляд, логічним виглядає припущення, що в другій половині XI – XII ст. половці найбільшою мірою відчували вплив православ'я” [26].

Вшанування християнства, як уже зазначалося, не суперечило політеїстичній язичницькій релігії. Навпаки, звернення до християнського Бога гарантувало ще одного покровителя. На цьому наголошував Д.Ловайський, називаючи половців, як й інші тюркські народи, прихильниками вітру, води, сонця і неба, котрі приносили в жертву своєму верховному божеству – Творцю всесвіту – коней, верблюдів, волів, овець тощо. „Певно, це був народ, який не особливо ревно ставився до своєї релігії і тому в цілому був віротерпимим” [27]. Про віротерпимість половців пише й О.Осіп'ян, наголошуючи: „Оскільки сусідами половців були переважно християнські володарі та міста, а через половецькі володіння подорожували купці-християни, то й знать половців-куманів декларувала свою приналежність до християнської віри. У той самий час східні кипчаки-кангли були втягнуті у політичні та економічні відносини із державою Хорезмшахів (Середня Азія та Персія), тому їхня верхівка декларувала свою приналежність до ісламу” [28]. Про половців-мусульман повідомляє Г.Федоров-Давидов у своїй монографії „Кочівники Східної Європи під владою золотоординських ханів” [29]. Кочівники під впливом сусідів приймали догмати однієї з найрозповсюдженіших релігій – поклоніння єдиному Богу – Аллаху і його посланнику – Мухаммеду, причому серед половців були представники основних напрямків ісламу – як суніти, так і шиїти.

Останнім часом у засобах масової інформації, особливо в Інтернеті, все більше з'являється повідомлень про поширення серед половців іудаїзму. Звідки і коли половці прилучилися до цієї найдавнішої релігії людства? Для відповіді на це питання звернемося до історії проблеми.

Попередниками половців у південно-руських степах були печеніги. Як зазначає С.Плетньова, печеніги в X ст. поділялися на дві гілки: тюркську і хозарську. Тюркська група печенігів кочувала в Заволжі, а хозарська – в межиріччі Дону і Кубані. Саме ця гілка хозарів і допомагала князю Святославу в 965 р. розгромити Хазарський каганат і згодом асимілювати та витіснити хозар за межі їх проживання. Як відомо, каганат проіснував близько 300 років і займав величезну територію, на якій мешкали різні народи. То було перше державне утворення у Східній Європі.

На початку IX ст. у Хазарії стався державний переворот, владу захопила іудейська община, яка поставила поряд з каганом-тюрком царя-іудея, після чого до нього стали стікатися іудеї з різних мусульманських країн. Територія Іудео-Хазарії значно збільшилася, а єврейські купці поширили торговельні колонії каганату від Китаю до Іспанії. Транзитна торгівля купців-іудеїв була основним джерелом фінансування бюджету каганату, що сприяло поширенню іудаїзму серед хозар. В історично короткий час хозари були завойовані печенігами, а на початку XI ст. у східноєвропейські степи ринули кочові орди, названі в літописах половцями. З цього часу серед половців і розпочалося, на наш погляд, активне поширення ще однієї, найбільш ранньої монотейстичної релігії з культом Бога Яхве, започаткованої ще у I тисячолітті до н.е. в Палестині. У першу чергу до неї залучалися половці, які займалися торгівлею, а з часом і ті, хто переходив на осілий спосіб життя. Так поступово певна частина половців ставала іудеями.

Підсумовуючи розглянуте, зазначимо, що половці як кочовий етнос у своїй першооснові були язичниками і вірували в явища навколишньої природи. З ча-

сом, під впливом попередніх кочових народів, і в першу чергу печенігів, половці почали будувати святилища. Спорудження святилищ стало свідченням їх переходу від стадії нашествия до другої стадії кочування, для якої були характерні перш за все певна стабілізація і впорядкування кочування по визначених маршрутах з постійним місцем зимовок і літовок. Зі святилищами в половецьке середовище прийшли шамани як специфічний прошарок, основним заняттям котрого було ворожіння і лікування, засновані на спілкуванні з добрими і злими духами, та поклоніння предкам.

Спілкування з розвинутими феодальними державами, які оточували Половецький степ зі всіх сторін, сприяло не тільки швидкому переходу половців до класового суспільства, але й поширенню серед них провідних світових релігій – християнства, мусульманства та іудаїзму. Кожна з цих релігій не витісняла язичницьких вірувань половців, а доповнювала їх, давала їм додаткових покровителів поряд з їхніми традиційними богами.

1. Никитин Андрей. „Лебеди” Великой Степи // Наука и жизнь. – 1988. – № 9, 10, 11; Осіп'ян Олександр. Поширення християнства серед половців у XI – IV ст. та ін.
2. Гумилев Л.Н. Поиски вымышленного царства. – М., 2004. – С. 46
3. Никитин А. „Лебеди” Великой Степи // Наука и жизнь. – 1988. – № 9. – С. 45.
4. Там само.
5. Там само. – С. 46.
6. Сумароков Г.В. Кто есть кто в «Слове о полку Игореве». – М., 1983.
7. Плетнева С.А. Половцы. – М., 1990. – С. 149.
8. Див.: Рубрук Г. де. Путешествие в Восточные страны // Плано Карпини. Дж. Дель. История монголов. Рубрук Г. де. Путешествие в Восточные страны. Книга Марко Поло. – М., 1997. – С. 89.
9. Див.: Осіп'ян О. Поширення християнства серед половців у XI – XIV ст. // Київська старовина. – 2005. – № 1. – С. 20.
10. Там само.
11. Див.: Половець В. Половці. – Чернігів, 2007. – С. 85.
12. Києво-Печерський патерик. – К., 1991. – С. 110.
13. Див.: Осіп'ян О. Там само. – 2005. – № 1. – С. 6.
14. Там само. – С. 9-10.
15. Див.: ПСРЛ. – Т. 2. – С. 341; – Т. 7. – С. 39; Из Ипатьевской летописи. – С. 346. Из Лаврентьевской летописи // Памятники литературы Древней Руси: XII в. – М., 1980. – С. 364.
16. Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. – К., 1999. – С. 146-149.
17. Див.: Толочко П.П. Вказана праця. – С. 157.
18. Див.: Осіп'ян О. Вказана праця. – 2005. – № 1. – С. 9-10.
19. Осіп'ян О. Там само.
20. Див.: Плетнева С.А. Вказана праця. – С. 33.
21. Там само.
22. Там само. – С. 34.
23. Там само. – С. 35-36.
24. Повесть временных лет // Памятники литературы Древней Руси: XI – начало XII века. – М., 1978. – С. 270.
25. Осіп'ян О. Вказана праця. – С. 21.
26. Там само. – С. 5.
27. Див.: Д.Иловайский. Становление Руси. – М., 2003. – С. 346.
28. Осіп'ян О. Вказана праця. – С. 24.
29. Федоров – Давыдов. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов // Археологические памятники. – М., 1966. – С. 205.

В статье рассмотрены пути распространения религии среди кочевых половецких орд и её влияние на формирование классового общества в Половецкой степи.

The article is dedicated to the ways of spreading of the religion between nomadic polovetsky hordes and their influence on the forming of class society in the Polovetsky steppe.